

RÁNKI GYÖRGY

A munkásosztály kialakulásának és fejlődésének kérdései Kelet-Európában a felszabadulásig

A munkásosztály keletkezéséről szólva a történész látszólag összekapcsol egy sor elszórt, felszínen talán még nem is összekötött eseményt, melynek egyik legfontosabb összetevője: történetisége. Ha a munkásosztályról beszélünk, nem tekinthetjük azt sohasem csupán egy struktúra részének, vagy egyszerűen egy kategóriának, hanem egy történelmi viszony kifejeződésének. Ezért mindig leegyszerűsített, ha egy adott pillanatban próbáljuk leállítani a forrongó történelmi folyamatot, és összefoglaló áttekintést kívánunk nyújtani. Az osztályviszonyok tényleges emberek és történelmi kapcsolatok összessége, és nem tudunk két — különben egymástól független — osztályt formálni és azt egymással kapcsolatba hozni.

A munkásosztályt nem vizsgálhatjuk azon termelési viszonyok és azon társadalom nélkül, melyben fejlődik, formálódik.

Rövid felszólalásomban azonban a kelet-európai tőkés gazdaság sajátosságait nem kívánom elemezni, jöllehet ismeretes, hogy a munkásosztály kialakulásának folyamata e nélkül nem érhető, sőt még a kelet-európai társadalmak strukturális sajátosságairól sem szólhatok részletesen, bár itt az összefüggések felelevenítését aligha lehet elmellőzni.

A kísértés a későbbi marxista írásokban, hogy a munkásosztályt egy adott dologként kezelje — jöllehet ez távol állt Marx gondolatától — határozott formában jelentkezik. Az osztály számszerű meghatározása nyilván még nem hidalja át a magában való és magáért való osztály fogalmának különbségét. De aligha tekinthetünk el a számszerű meghatározásoktól, nemcsak azért, mert a számszerűségben bizonyos történelmi folyamatok konkrét eredménye mégis történelmi hitelességgel megközelíthető, de azért sem, mivel az osztály számszerű nagysága, belső összetétele, továbbá társadalmi elhelyezkedése és az osztálytudat fejlődése közötti korreláció (— ha nem is mindig egyenes, mechanikus korreláció —) aligha vitatható. Az osztálymeghatározottság kiemelése viszont nemcsak a polgári történetírásban és szociológiában fellelhető nézetektől választ el, melyek az osztályok létét még mindig tagadják, de attól is — s talán ma ez az elterjedtebb —, mely az osztályok történelmi dinamikus megközelítését egy statikus, strukturális, szociológiai megközelítéssel kívánja helyettesíteni, és a munkásosztályt úgy teszi meg a társadalmi struktúra lényeges komponensének, hogy az osztályt és osztálytudatot elválasztva, az utóbbit indokolatlan zavaró elemnek tekinti, mely akadályozza az egyes társadalmi csoportok társadalmi funkciójának betöltését.

A marxi osztályelemzés lényegéhez tartozik, hogy a társadalmi struktúrát úgy vezeti vissza az objektív gazdasági viszonyokra, hogy nem helyezi előtérbe

sem a jövedelmi, sem a foglalkozási oldalt, hanem a viszonyok tartalmát és jellegét.

A munkásosztályt tehát történelmi jelenségként — nem egyszerűen nominális csoportként — lehet csak értelmezni, ezért itt nem számszerűség kérdéseire utalunk, jöllehet a számszerű fejlődés alapvető eleme a folyamatnak, hanem néhány olyan speciális problémára, melyek a munkásosztály keletkezésében, összetételében, a társadalom egészében való elhelyezkedésében jelentkeztek.

A munkásosztály marxista szemlélete a viszonyok rendszerében való vizsgálatot követel, melyben nemcsak abszolúte, de a struktúrán belül elfoglalt relatív helyzet is lényeges, melyben az osztály sohasem egy adott pillanatban létezik, mert társadalmi szerepe és osztályvonásai sokban meghatározottak attól, hogy honnan jön és hova tart.

A munkásosztály keletkezése sem kizárólag az ipari forradalom eredménye, jöllehet az ipari forradalom teremti a modern munkásosztályt. Nyugat-Európa városaiban feltétlenül már korábban adva van a bérmunkások számottevő rétege. Párizsban 1791-ben 75 000-re becsülték, családdal együtt a lakosság felére, és nem kétséges, a többi városban is jórészt létezett ez a réteg.

A városfejlődés lényegesen eltérő kiinduló pontja tehát az egyik probléma, mely Kelet-Európában a munkásosztály kialakulásának egészen eltérő rezervátumát teremti meg.

Míg a nyugateurópai országokban az ipari forradalom előtt is 20—25% városi lakossággal kell számolnunk (Franciaországban 20% 1789, a német államban ennyi 1830 körül, vagy Dániában 25% 1860 körül), ezzel szemben a kelet-európai országokban a XIX. század végén 10% körül mozgott (Oroszország 9,9% 1864, 12,2% 1885, Románia 9% 1860, Magyarország 13,5% 1869). Az a határozottan eltérő gazdasági fejlődési vonal, melyet úgy próbáltunk megfogalmazni, hogy: Oroszországban a lengyel területeken, és Magyarországon kibontakozik a századforduló körül az ipari forradalom, jelentős gazdasági átalakulás indul meg anélkül, hogy egészében átalakítaná és ténylegesen modernizálná a gazdasági életet és társadalmat, a Balkánon pedig az, hogy még az ipari forradalomnak ez a változata sem játszódott le, és a XX. század elején csupán az ipari forradalom kezdeteit, induló, bevezető akkordját tapasztalhatjuk, világosan két eltérő fejlődési vonalat eredményez a munkásosztály kialakulásában is.

Az előbbi esetben a háborút megelőző két-három évtized az ipari munkásosztály kialakulásának dinamikus szakasza. Jólismert, hogy Magyarországon 1880-ban 400 000 ipari munkást alkalmaztak az iparban, és ebből 110 000-t a gyárakban, az 1910. évi népszámlálás idején viszont már több mint 1 millió ipari munkás van, és ebből öt és félszázezer a gyárban.

A lengyel területeken a jobbágyfelszabadítás időszakában alig érte el az összes ipari munkás a 80 000 főt, kiegészülve 90 000 kisiparossal, ezzel szemben a századforduló körül 300 000 már a proletariátus létszáma, 1910-ben pedig csak a gyárban és a bányaszatban 400 000 munkás dolgozott.

A számszerű fejlődés igen tagolt munkásosztályt hozott létre, melyben a szakképzett munkástípus — részben mindkét esetben idegen eredetű — nagy súllyal esik latba, melyben egyfelől kialakul egy igen szilárd, határozott kontúrokat alkotó városi mag, örökletes proletárréteg, erősödő szervezethez és határozott politikai munkásöntudattal, másfelől a munkásosztály többségének falusi eredete és nagyobb részének tanulatlan ipari segédmunkákban való alkalmazása önmagában is szerepet játszott abban, hogy hosszabb időre konzerválja az átmeneti, a falutól, mezőgazdaságtól még el nem szakadt munkástípust.

A kérdés azonban teljesen elválaszthatatlan az ipari forradalom azon sajátosságától is, hogy a közlekedés forradalmasítása megelőzte az ipar technikai átalakulását, s ezért a vasútépítés és a hatalmas egyéb közmunkák ugyancsak óriási tömegeket szívtak fel a mezőgazdaságból, s vezettek el a sajátos átmeneti munkástípus kialakulásához. Ezeknek köréből számosan vállaltak munkát átmenetileg az iparban is, pl. az élelmezési üzemek kampány munkái során, de viszonylag hosszú ideig nem váltak véglegesen munkássá.

Az ipari forradalom sajátosságai tehát a számszerű növekedésen, a sajátos összetételen keresztül a nyugati országoktól számos vonatkozásban eltérően alakították a keleteurópai munkásosztályt. A kialakulóban levő munkásosztály anyagi körülményeit is erősen befolyásolták az előzőekben vázolt sajátos tényezők. Természetesen ez esetben is valamennyi közép-keleteurópai mezőgazdasági-paraszti országban megfigyelhető sajátosságokról van szó. Ezek sorából mindegyiknél azt emelhetjük ki, hogy az ipari munkássá válás csak az ipari dolgozók egy részének — tönkrement önálló iparosok, részben céhlegények stb. — jelentett társadalmi s anyagi süllyedést; az agrárproletárok, a falusi nincstelének számára, mivel az ipari munkabérek magasabbak, s a rendkívül elmaradott gyári viszonyok is kedvezőbbek voltak, mint a mezőgazdaságiak, általában emelkedést biztosított.

Ez mindenekelőtt logikusan következett abból, hogy az agrárproletariátus óriási létszáma folytán a falusi munkaerőpiacon sokkal nagyobb volt a kínálat és a kereslet közötti különbség, mint a városokban. A mezőgazdasági munkabérek általában tehát messze elmaradtak az ipari munkabérek mögött, sokkal jobban, mint azt a falusi létfenntartási költségek alacsonyysága indokoltta tette volna. Másrészt, s ez még tovább rontotta a mezőgazdasági munkások helyzetét, rendkívül nagyarányú volt körükben a munkanélküliség, a részleges — csak a szezonmunkák idejére korlátozódó — foglalkoztatás. A mezőgazdasági munkások helyzeténél nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy esetükben nem csupán a munkaadó—bérmunkás viszonyt kell figyelemmel kísérnünk, hiszen helyzetüket — mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásban — a továbbélő súlyos feudális maradványok is rontották.

Ezekhez az állapotokhoz képest gyári munkássá válni — még akkor is, ha a falusi hagyományok, a földhöz való vonzódás, a gyári fegyelemtől való viszolygás az agrárproletárok elé inkább a földszerzést, mint az ipari munkássá válást állította elérendő célként — általában az életkörülmények javulásával járt együtt. Egyrészt a városban, bármennyire is a társadalmi ranglétra alján, nyomorúságos körülmények között éltek a munkások, azok a feudális kötöttségek, a földesúri önkény, s a munkaereje szabad eladását korlátozó törvények, melyeket az agrárproletariátus esetében említettünk, őket sem sújtották.

Azok a munkások, akik képesek voltak elszakadni a falutól, a városba költözve véglegesen ipari munkássá váltak, jórészt a munkanélküliségtől is megszabadultak. A XIX. század vége a kapitalizmus dinamikus korszaka Magyarországon. A gyárak munkáslétszáma is többnyire állandóan emelkedett, a városbővülés, építkezés stb. sokkal több munkaerő iránt támasztott keresletet, semhogy azt a városi munkaerőkínálat kielégítette volna.

A munkaerőkereslet s kínálat kedvezőbb aránya, még akkor is, ha a falusi munkanélküliség az ipari munkások helyzetét is befolyásolta, nyilván a faluhoz képest kedvezőbb bérvizonyokat alakított ki az iparban. Emellett az ipari bérek alakulásába bizonyos fokig maga a munkásosztály is közvetlenül beleszóllhatott, a korán meginduló munkásmozgalom, a szervezkedés, a sztrájkok révén. Mind-

ezek a körülmények együttesen azt eredményezték, hogy az ipari munkások munkabére kedvezőbb volt, mint az agrárproletároké, s életkörülményeik, társadalmi helyzetük is jobbnak ítéltető, mint a falun élő szegénységé.

Ez tehát azt jelenti, hogy bár Magyarországon, s általában a közép-kelet-európai országokban a kapitalizmus kialakulása, gazdasági s társadalmi elmaradottságuk folytán a tömegek számára a nyugateurópainál jóval rosszabb életkörülmények, alacsonyabb munkabérek mellett ment végbe: maga az ipari forradalom nem eredményezte széles társadalmi rétegek, illetőleg a munkásosztály életkörülményeinek romlását. Ez minden olyan országra jellemző, ahol az iparosodás feudális eredetű nagybirtokra alapozott, elmaradott agrárfejlődés mellett ment végbe, ahol az ipari forradalom szinte kizárólagos munkaerőforrását az agrárproletariátus képezte. Oroszország, ahol a munkásosztály különösen nyomorúságos viszonyok között élt, erre világos példát mutat. Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. munkájában több alkalommal is kiemeli, hogy a muzsik helyzetéhez képest az ipari munkássá válás milyen felemelkedést jelentett.

Ez a fejlődés tehát nyilván eltér azon országokétól, melyekben már az ipari forradalom előtt viszonylag széles manufaktúramunkás réteg s ipari népesség alakult ki, s melyekben az életviszonyoknak a gyárak kialakulása nyomán bekövetkező átalakulása az életviszonyok s életszínvonal alakulásának eltérő vonásait állította előtérbe. Ha a közép-kelet-európai munkásosztály kialakulásának sajátosságait nem is lehet figyelmen kívül hagyni abban a vitában, amely az ipari forradalomnak a munkásosztály életszínvonalára gyakorolt hatása körül bontakozott ki, a kelet-európai adalék mégsem jelenti az angliai illetve nyugat-európai vita egyik vagy másik álláspontjának alátámasztását, megerősítését.

A proletariátus kialakulásának problémái erősen eltérő módon jelentkeznek a balkáni országokban. Míg az iparilag fejlett nyugati országokban az ipari munkásság általában elkülönült a falvak világától, Romániában az üzemben dolgozó munkások többnyire kis földdel is rendelkeztek, és így nem váltak el teljesen a parasztságtól. A vasúti és kikötői munkások létszáma jóval meghaladta a viszonylag csekély ipari munkáslétszámot, mely 150 000 főre tehető, de ebből csak 50 000 a gyárüzemi munkás.

Szerbiában és Bulgáriában, ahol az agrárfejlődés a tradicionális kisparaszti gazdaságokra épült, ahol eltérően a kelet-európai keretben említett országoktól nagyszámú mezőgazdasági proletariátus sem alakult ki, az ipari proletariátus kialakulásáról érdemlegesen még nem beszélhetünk.

Szerbiában még 1910-ben is mindössze 16 ezer bányász és gyári munkás található csupán, ami az összlakosság 1⁰/₀-át sem érte el. Bulgáriában az 1905. évi népszámlálás a gyári ipari népesség létszámát ugyancsak 16 ezer főben jelölte meg, de az egyéb ipari foglalkozásuk figyelembevételével együtt is csak a lakosság 5⁰/₀-a talált megélhetést az iparban.

A Balkán országaira tehát csak kicsiny, éppen fejlődésnek indult, még kialakulatlan munkásosztály volt jellemző a XX. század elején. Az ipari munkások zöme is szétszórta kisipari műhelyekben dolgozott és az elenyésző létszámú nagyipari munkásság néhány ezres, vagy tízezres csoportja is csak felültig jutott a gyárimunkássá válás útján. Az említett országok iparában ugyanis a termelés 50—60⁰/₀-át az élelmezési ipar ágai állították elő, s a munkások $\frac{1}{4}$ -e — $\frac{1}{5}$ -e az élelmezési iparban dolgozott, gyakran olyan formában, hogy a nyári nagy mezőgazdasági munkák idején otthon falujában tevékenykedett.

Az elmaradott munkaviszonyok, a szociális ellátottság úgyszólván teljes hiánya és a rendkívül alacsony bérek a kialakuló munkásosztály helyzetét oly

kedvezőtlennek formálták, hogy az ipar nem is gyakorolt vonzerőt a falusi munkaerőfelesleg számára. A Balkán társadalmát a munkásosztály még nem határozta meg.

A munkásosztály fejlődésének tendenciái a két világháború között lényegesen módosultak. Mind az újonnan függetlenné vált és több mint évszázados szétदारabolás után egyesített Lengyelország, mind pedig a szocialista forradalomban vereséget szenvedett, soknemzetiségű jellegéből felbomlott Magyarország komoly strukturális nehézségekkel küzdött. Ilyen körülmények között ezekben az országokban a munkásosztály számbeli fejlődése lelassult, s a korábban jórészt elmaradott Balkán országokban válik lényegesen dinamikusabbá.

Mindkét ország esetében megmaradt, sőt lassan növekedett egy stabil ipari munkásréteg, mely Magyarországon 60 000 fő körül volt, Lengyelországban a milliót is túlhaladta. Természetesen tovább erősödött az ipari proletariátusnak már az első világháború előtt meglevő örökletes rétege. Adva volt, bár kevésbé bővült a magasan kvalifikált, erősen szervezett szakmunkás gárda a vas- és gépiparban, a nyomdaiparban, Lengyelországban a bányászok körében is.

A két világháború között azonban jelentékeny változások mentek végbe a munkásság összetételében. Magyarországon az ipar ágazati szerkezetének változásai, a könnyűipari ágak előtérbe nyomulása következtében jelentékenyen nőtt a tanulatlan munkások, illetve betanított munkások aránya. Részesedésük a korábbi $\frac{1}{6}$ -ról több mint $\frac{1}{4}$ -re emelkedett. Ezzel függött össze, hogy a női munka korábban oly jellegzetesen alacsony aránya is emelkedett. Korábban csak minden ötödik gyári munkás volt nő, a harmincas évek végén már minden harmadik.

A nehézipari férfi szakmunkások domináns szerepét tehát egyre inkább a könnyűipar tanulatlan, vagy betanított, jelentős részben női munkás típusa váltotta fel.

Míg az első világháború előtt a lengyel ipari munkás tipikus alakja a viszonylag jobban kereső, magasan kvalifikált, szervezett férfi munkás volt, addig a háború utáni hosszás dezorganizáltság, termelés benutság szétveri a munkásság régi törzsét s később a felhígulás jellegzetes tünetei mutatkoznak. A harmincas évek lengyel ipari munkása többségében már a rosszul fizetett, tanulatlan, a parasztságtól még alig elszakadt, szervezetlen munkás figurája.

A balkáni országokban a két világháború között végbement iparfejlődéssel összefüggésben növekedett ugyan a városi és azon belül az ipari proletariátus létszáma, előrehaladt a proletariátus kialakulása, ami az első világháború előtt még alig volt jellemző.

Románia munkásosztálya az új román állam kialakulása következtében számszerűen megtöbbszöröződött: A 20-as évek elején mintegy 60 000 munkás dolgozott a bányászatban és 140—150 000 ember dolgozott az iparban. Az élelmiszeripari munkások döntő súlya természetesen megszűnt, és számszerűen a harmadik helyre szorult vissza a faipari és kohászati gépipar mögött. De míg ez utóbbi elsősorban a resicai nagy üzemek nagyrészben szakképzett és szervezett munkásságát tartalmazta, a faipar dolgozóinak túlnyomó többsége a fakitermelés paraszti jellegű, többnyire nem is állandóan foglalkoztatott szakképzetlen és szervezetlen munkásrétegét jelentette. Közel $\frac{1}{3}$ -a dolgozott a román ipari munkásságnak a faiparban. A statisztikák szerint a munkásság 45 $\frac{0}{100}$ -a volt szakképzett, és 55 $\frac{0}{100}$ -a szakképzetlen. Tekintettel arra, hogy a szakképzett munkások közé számoltuk a betanított munkások egy részét is, az arány feltehetően még kedvezőtlenebb.

A két világháború közötti iparfejlődés elsősorban a textilipart és a gépipart erősítette meg, mintegy 50%-kal növelve a munkásosztály összlétszámát. (Ebből 26% textil, 18 vas-, gép- és 15% faipar. Ez természetesen a női munkaerő megerősödését hozta magával, a most már 300 000 főt meghaladó gyári, és közel 500 000 főre rúgó ipari munkásosztály soraiba.

Jugoszlávia néhány fejlett ipari centrumot tudhatott háború utáni új határai között (főleg a szlovén ipari vidéken és Zágráb körül). Az ipari munkáslétszám itt is mintegy 200 000 fővel gyarapodott, de ha figyelembe vesszük, hogy a két évtized az ország lakosságában 4 millió fős gyarapodást eredményezett, akkor a fejlődés lényegébe ütköztünk. A legnagyobb létszámot a textiliparban, ezt követően a faiparban találjuk a közel 200 000 fős gyáripari és a nagyjából hasonló nagyságú kisipari munkások között.

A balkáni országok csekély létszámú munkásosztálya tulajdonképpen még éppen csak megindult az osztályra szerveződés útján. Nagy részük még a faluhoz kapcsolódott és a szezonmunkák gyári foglalkoztatása után visszatért falura. Aki már végleg ipari foglalkozásúvá vált, az is frissen került el a mezőgazdaságból. Első generációs munkásság volt ez még, számos falusi, paraszti szokást őrizve. Gyengén, vagy egyáltalán nem szervezve, és ezért rendkívül kiszolgáltatottan. A nagy munkaerőkinálat nyomán igen rossz bérekkel, a modern szociális törvényhozás hiányától is sújtva, a XX. század közepén is sok szempontból a kora XIX. századi viszonyokra emlékeztető körülmények között élt a balkáni munkásosztály, e lassan átalakuló társadalmak leggyorsabban fejlődő osztálya. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a számszerűleg még viszonylag jelentéktelen munkásosztály miként vált és válhatott a második világháború folyamán és azt követően a társadalom vezető politika erejévé.

Nem feledkezve meg a munkásosztály szervezettségéből és koncentrátságából származó előnyökről — más osztályokkal szemben — itt úgy vélem, helyes két lényeges összefüggésre rámutatni.

Az egyik — ez aligha vitatható — az a politikai erőttöbblet, amelyet a Kommünista Párt létezése és tevékenysége jelentett, amely dinamizmusával, aktivitásával, szervezettségével és perspektíváival megsokszorozta a fiatal munkásosztály erejét.

A másik, amire Marx egy fiatalkori, a hegeli jogbölcseletről írt munkájában utal, a munkásosztályról szólva. A radikális forradalomról írja a következőket:

„A polgári társadalom egyik osztálya sem játszhatja ezt a szerepet anélkül, hogy önmagában és a tömegben a lelkesedés egy pillanatát cló ne idézze, egy pillanatot, amelyben testvériesül és egybeolvad a társadalommal egyáltalában, amelyben vele összecserélik és általános képviselőjének érzik és ismerik el, egy pillanatot, amelyben igényei és jogai a valóságban magának a társadalomnak az igényei és jogai, amelyben ő valóban a társadalmi fej és a társadalmi szív. Csak a társadalom általános jogainak nevében tarthat igényt egy különös osztály az általános uralomra. Hogy ezt az emancipátori helyzetet kivívja, s ezzel a társadalom minden szféráját a saját szférája érdekében politikailag kiaknázza, ehhez forradalmi energia és szellemi önérték egymagában nem elegendő. Ahhoz, hogy egy *népforradalma* és a polgári társadalom egy *különös osztályának emancipációja* egybeessen, hogy egy rend az egész társadalom rendjének számítsa, ahhoz az kell, hogy megfordítva, a társadalom minden fogyatékosága egy másik osztályban összpontosuljon, hogy egy meghatározott rend a közbotránkozás rendje, az általános korlát testetöltése legyen, ahhoz az kell, hogy egy különös társadalmi

szféra az egész társadalom *notórius bűnének* számítson, úgy hogy az e szféra alól való felszabadítás általános önfelszabadításnak lássék. Hogy *egy* rend *par excellence* a felszabadítás rendje legyen, ahhoz egy másik rendnek, megfordítva, a leigázás nyílt, látható rendjének kell lennie” (Marx Engels Összes Művei: I. kötet. 387—388).